

‘सम्बन्ध’ कथामा आधार र अधिरचना

उमेश न्यौपाने

अध्यापक, शान्ति शिक्षा मन्दिर

Email: neupaneu347@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन पारिजातद्वारा लिखित ‘सम्बन्ध’ कथामा आधार र अधिरचनाको अध्ययनमा केन्द्रित छ । यस सन्दर्भमा कथाको विश्लेषणका लागि कार्ल मार्क्सको ऐतिहासिक भौतिकवादी मान्यतामा आधारित आधार र अधिरचनासम्बन्धी दृष्टिकोणलाई उपयोग गरिएको छ । यसका लागि आधार र अधिरचना गरी दुई ओटा पर्याधार निर्माण गरी त्यसअन्तर्गत पनि पुँजीपति वर्गको नियन्त्रण, शिक्षा र स्वास्थ्यमा अधिरचना जस्ता सूचकहरूमार्फत तथ्यहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यस कथामा पुँजीपति वर्गले सर्वहारा वर्गलाई गर्ने गरेको नियन्त्रणलाई प्रस्तुत गरी शासक वर्गले श्रमिक वर्गलाई विभिन्न तवरले शोषण गरिरहने आधार खडा गरेको विचार व्यक्त गरिएको छ । त्यसैगरी कथामा शिक्षा र स्वास्थ्य जस्तो संवेदनशील विषयमा पनि सामन्त वर्गले आफ्नो वर्चस्व कायम गरी शिक्षा र स्वास्थ्यको पहुँच उच्च वर्गमा मात्र सीमित रहेको अवस्था देखाइएको छ । आर्थिक आधार कमजोर भएका निम्न वर्गीय श्रमजीवी जनताहरू आर्थिक आधार सब भएका उच्च वर्गीय पुँजीपति शासक वर्गबाट निर्माण गरिएका सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक अधिरचनाबाट अन्याय, अत्याचार, उत्पीडन, चिथोमिचो र विभेदमा परेको अवस्था ‘सम्बन्ध’ कथाले देखाएको छ र यो कथालेखन कालको समाज व्यवस्थाको वास्तविक चित्रका रूपमा स्थापित भएको निचोड यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : पुँजीवाद, वर्गीयता, वर्गद्वन्द्व, वर्गमुक्ति

विषयपरिचय

प्रस्तुत ‘सम्बन्ध’ कथामा आधार र अधिरचना अध्ययन-विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । ‘सम्बन्ध’ कथा पारिजात (वि.सं. १९९४-२०५०) द्वारा सिर्जित पारिजातका प्रतिनिधि कथाहरू कथासङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित छ । यस कथाको पहिलो प्रकाशन वेदना साहित्यिक त्रैमासिक (वर्ष-६, पूर्णाङ्क १७-१८, २०३६) मा भएको हो । पारिजातको वास्तविक नाम विष्णुकुमारी वाइबा हो । उनले नेपाली साहित्यमा थुप्रै कथा, उपन्यास, कविता लेखेर महत्त्वपूर्ण योगदान दिएकी छन् । उनका कृति गुणात्मक दृष्टिले पनि उत्कृष्ट भएका कारण उनलाई नेपाली साहित्यको स्तम्भका रूपमा लिने गरिन्छ । उनका शिरीषको फूल, महत्ताहीन, बैँसको मान्छे, अर्निँदो पहाड, परिभाषित आँखाहरू, मैले नजन्माएको छोरो, आदिम देश, बधशाला आउँदा जाँदालगायत कृतिहरू प्रकाशित छन् । मूलतः उनका कृतिहरूमा प्रगतिशीलता, जीवनका विसङ्गत पक्षहरूको चित्रण, समाज परिवर्तनको चाहना, वर्गीय शोषण, वर्गीय मुक्तिको अपेक्षा, परम्परित सोच चिन्तनप्रतिको विद्रोह लगायतका प्रवृत्ति पाइन्छन् ।

मार्क्सवादी तथा प्रगतिवादी विचारधारालाई अवलम्बन गरी साहित्य सिर्जना गर्ने पारिजातका कृतिमा प्रगतिवादी एवम् वर्गीय दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यस अध्ययनमा तिनै सैद्धान्तिक अवधारणालाई अपनाएर

पारिजातको ‘सम्बन्ध’ कथामा आधार र अधिरचनाको अन्वेषण र विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य ‘सम्बन्ध’ कथामा आधार र अधिरचना केकसरी अभिव्यक्त भएको छ भन्ने समस्याको प्राज्ञिक समाधान गर्नु हो । कथामा अभिव्यञ्जित आधार र अधिरचनाको मात्र अध्ययन गर्नु यस लेखको सीमा हो भने उपयुक्त ढङ्गले आधार र अधिरचनाको पहिचान गरी विश्लेषण गर्नु उपयोगिता रहेको छ ।

अध्ययनको विधि

‘सम्बन्ध’ कथामा आधार र अधिरचना शीर्षकीय प्रस्तुत लेखमा उद्देश्यपूर्ति गर्नका लागि ‘सम्बन्ध’ कथालाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ भने द्वितीयक स्रोतका रूपमा प्रगतिवादी चिन्तन, आधार र अधिरचना सिद्धान्तमा आधारित अन्य विद्वान्हरूका विश्लेषणात्मक ग्रन्थ तथा अनुसन्धानमूलक लेखहरूको उपयोग गरिएको छ । आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । यसमा मूलतः निगमनात्मक विधिको अवलम्बन गर्दै गुणात्मक पक्षलाई प्राथमिकता दिइएको छ । कथाको विवेचनमा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गर्दै मार्क्सवादी एवम् प्रगतिवादी सिद्धान्तका आधारमा आधार र अधिरचनाको स्थितिको विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

आधार र अधिरचना कार्ल मार्क्सको ऐतिहासिक भौतिकवादी मान्यतासँग सम्बन्धित छ । समाजमा उच्च र निम्न वर्गीबिच सधैं द्वन्द्व हुन्छ भनेर द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका बारेमा उनले चर्चा गरेका छन् । उनका दृष्टिकोणमा उत्पादन शक्ति र उत्पादन सम्बन्धको आधारमा नै इतिहास निर्धारित छ । अर्थशक्ति र उत्पादन क्षमताका आधारमा नै समाजमा विचारधारारको निर्माण हुन्छ । त्यही आधारबाट नै अधिरचनाको निर्माण हुने गर्दछ ।

मार्क्सका अनुसार हाम्रो चेतनाले हाम्रो अस्तित्व निर्धारण गर्ने नभएर हाम्रो अस्तित्वले हाम्रो चेतनालाई निर्धारण गर्दछ । साहित्यलाई हेर्ने द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी मान्यतालाई हेर्दा साहित्य र कला सोदेश्यपरक हुने, समाज परिवर्तनको महत्त्वपूर्ण कारक बन्ने तथा समाज विश्लेषणका सन्दर्भमा आधारअनुसार अधिरचना जन्मने हुँदा आधारका रूपमा वर्ग र अधिरचनाका रूपमा साहित्य रहेको देखिन्छ । यसअनुसार समाजको आर्थिक आधारका रूपमा वर्ग विभेद रहेको हुन्छ (पौडेल, सन् २०२४ पृ. १५५) । यसरी हेर्दा साहित्य आर्थिक आधारकै अधिरचनाका रूपमा रहने गर्दछ भने लेखक साहित्य सिर्जनाका अतिरिक्त समाज र जनताप्रति प्रतिबद्ध रहने गर्दछ । समाजमा वर्गीय विभेद तथा शोषणयुक्त क्रियाकलाप विभिन्न रूपमा आदिम कालदेखि नै थियो भन्ने मार्क्सवादीहरूको मान्यता छ । शोषणको पहिलो रूप दासप्रथा जो प्राचीन विश्वको लक्षण थियो । त्यसपछि मध्ययुगीन भू-दास प्रथा र आधुनिक युगको ज्यालादारी श्रमका रूपमा वर्ग स्थापित भयो (एङ्गोल्स, सन् १९८६, पृ. १९१) । यस्तो विभेदले पहिलेदेखि नै आधार र अधिरचनाको निर्माण गरिराखेको पाइन्छ ।

समाजमा वर्गभेद रहने र वर्गयुक्त समाजमा नै आधार र अधिरचना देखिने हुँदा त्यसैका आधारमा आधार र अधिरचनाको विषय साहित्यमा समावेश हुन्छ । सचेत र अवचेतनका रूपमा कलाकृतिमा रचनाकारले प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गको मनोविज्ञान प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ (चापागाई, २०६८, पृ. ३४५) । वर्गको निर्माणले नै आधार र अधिरचनालाई देखाउँछ । त्यही वर्गीय समाजको अनुकरण गर्दा त्यसको अभिव्यक्ति साहित्यमा भएको हुन्छ । कडवेलका विचारमा वर्ग विभक्त समाज रहेसम्म कला साहित्य पनि वर्गीय नै हुन्छन्, वर्गनिरपेक्ष हुन सम्भव हुँदैन

(पाण्डेय, २०७३, पृ. ११) । समाज जतिसुकै अगाडि बढे पनि कुनै न कुनै रूपमा वर्गीय विभेद देखापर्ने भएकाले आधार र अधिरचना पनि हटेर जान सक्दैन ।

उत्पादनका साधनमाथिको स्वामित्वले जुन प्रकारको उत्पादन सम्बन्धको निर्माण गर्दछ, त्यसले समाजको आधारको निर्माण गर्दछ । कलासाहित्य (अधिरचना) पनि आधार संरचनाका सापेक्षतामा निर्माण हुने गर्छन् । यस सम्बन्धमा मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रमा समाजको मूल आधारले बाह्य ढाँचा वा अधिरचनालाई प्रभावित पार्ने भए पनि कहिलेकाहीँ यिनीहरू आर्थिक मूल आधारलाई प्रभावित पार्ने तहसम्म पुग्न सक्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । कला साहित्यको अस्तित्वको मूल आधार सामाजिक उत्पादन सम्बन्धसँग जोडिएको हुन्छ (लामिछाने, सन् २०२४, पृ. २७१) । उत्पादन प्रणालीमा आधारित परस्पर विरोधी दुई वर्गबिच हुने सङ्घर्षमा सामाजिक संरचनाको मूल आधारमा आश्रित अधिरचना विचारधारात्मक पक्षहरूले आआफ्नो वर्गस्वार्थानुरूप वर्गीय सङ्घर्षमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपले भाग लिन्छन् । साहित्य पनि सामाजिक आधारकै अधिरचना भएकाले सामाजिक जनजीवनानुरूप नै हुन्छ ।

मार्क्सका अनुसार आधार भनेको उत्पादन हो र अधिरचना भनेको त्यसले निर्माण गर्ने एउटा सम्बन्ध हो । मार्क्सले आधारका रूपमा पुँजीपति वर्ग तथा अर्थलाई लिएका छन् भने अधिरचनाका रूपमा उसले निर्माण गर्ने कला, साहित्य इत्यादि पर्दछन् । आर्थिक आधार जसमा उत्पादन सम्बन्धहरू, उत्पादनका साधन, उत्पादन शक्ति तथा वर्गहरू पर्दछन् भने त्यसका अधिरचनामा संस्कृति, विचारधारा, कानुनी प्रणाली तथा राजनीतिक अधिरचना तथा राज्य संरचनालाई बुझाउँछ (भट्टराई, २०७८, पृ. १००) । यसरी पुँजीपति वर्गले आफू र आफ्नो परिवेशअनुकूलको अधिरचनाको निर्माण गरेको हुन्छ । मार्क्सले समाज विकासलाई देखाउने क्रममा दास, सामन्त हुँदै पुँजीवादसम्म उत्पादनका साधनहरू जसको अधीनमा छ त्यो वर्ग नै आधारका रूपमा रहेको छ र त्यसले निर्माण गर्ने अधिरचना तिनकै अनुकूल हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् । दासवादी, सामन्तवादी एवम् पुँजीवादीहरू क्रियात्मक अर्थमा उत्पादनका पद्धति हुन्, वैचारिक तहमा उत्पादनका विचारधारा हुन्, आइडोलजी हुन् (पौडेल, २०७५, पृ. २७) । यसरी समाज विकासको चरण हेर्दा दासवादबाट सुरु भएको द्वन्द्व पुँजीवादसम्म आइपुग्दाखेरि यसको स्वरूपमा परिवर्तन भएको देखिन्छ । यसको आधार र यसले निर्माण गर्ने अधिरचना मार्क्सले बताएअनुसार नै पाइने भएकाले यस्तो विभेद देखिन्छ ।

मार्क्सले सत्ताको आधार र अधिरचनाको सिद्धान्त निर्माण गरेका छन् । आधार श्रमिकहरू (जनता) र अधिरचना सत्ता हो । समाजका हरेक अङ्गहरू, विज्ञान, कला, धर्म, सामाजिक अस्तित्व सबैका लागि आधार चाहिन्छ । आधारले सङ्घर्ष गरी अधिरचना परिवर्तन गर्छ । अधिरचनाले आधारलाई आफ्नो अनुकूल बनाउँछ (बोगटी, २०६०, पृ. १९५) । वर्गसङ्घर्षद्वारा अधिरचनाको परिवर्तन हुन्छ । वर्गसङ्घर्षको अर्थ निम्न वर्ग र उच्च वर्ग अर्थात् सर्वहारा वर्ग र सामन्ती तथा पुँजीपति वर्गबिचको सङ्घर्ष हो । समाजमा रातदिन श्रम गरेर पनि खान नपुग्ने श्रमजीवी भूमिहीन किसान तथा मजदूर वर्ग (आधार) र श्रम गर्नेहरूलाई चुसेर खान पल्केका सामन्त तथा पुँजीवादी वर्ग (अधिरचना) तथा शोषित र शोषक गरी दुई वर्ग हुन्छन् (जोशी, २०५७, पृ. ५९) । शोषक वर्गले सदा सर्वदा सामन्त तथा पुँजीपति वर्गको हित हुने गरी नियम कानून तथा धर्मको निर्माण गरेको हुन्छ ।

मानव जातिको उत्पत्ति भएदेखि यता मानवीय अस्तित्वको आधार आर्थिक प्रणाली नै भएकाले अधिरचना पनि यसैमा आधारित देखिन्छ । यसैले प्रगतिवादले कला साहित्यलाई वर्ग निरपेक्ष ठान्दैन । समाज वर्गमा विभक्त

रहँदासम्म कलासाहित्यको वर्गीय पक्षधरतामा परिवर्तन आउँदैन । प्रगतिवादी कलासाहित्यका म्रष्टा तथा पात्र दुवैमा वर्गीय चेतना हुन आवश्यक ठानिन्छ । मार्क्सवादी सौन्दर्यले वर्गीय पक्षधरतामा जोड दिन्छ । यसै आधारमा प्रगतिवादी साहित्यिक सिद्धान्तले सर्वहारा वर्गको पक्षपोषण गर्दै समाजमा भएका आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विभेदको विरोध गर्दछ र समतामूलक समाज निर्माणका लागि सङ्घर्षमा सहभागी हुन उत्प्रेरित गर्छ ।

नतिजा र विमर्श

‘सम्बन्ध’ पारिजातद्वारा लिखित मार्क्सवादी विचारधारामा आधारित कथा हो । पारिजातका प्रतिनिधि कथाहरू कथासङ्ग्रहमा प्रकाशित यस कथामा समाजमा पुँजीपति वर्गले श्रमिक वर्गलाई कसरी आफ्नो नियन्त्रणमा राखेको हुन्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । पुँजीपति वर्गले पुँजीलाई नै मुख्य आधार बनाएर समाजमा आफ्नो आधिपत्य कायम गरेका छन् । समाजमा सामन्तवादी विषाक्त चिन्तन कसरी भैलिएर रहेको हुन्छ र त्यसले आफ्नो वर्चस्व कायम राख्न कुन हदसम्मको क्रियाकलाप गर्छ भन्ने कुरा कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ । पुँजीपतिको नियन्त्रणमा रहेको पुँजीलाई मुख्य आधार बनाइएको यस कथामा अधिर्चनाका रूपमा रहेका विभिन्न संस्थाले कसरी सत्ताको शक्तिको पक्षधर भएर काम गर्छन् र श्रमिकलाई बेवास्ता गर्छन् भन्ने कुरा देखाइएको छ । पञ्चायती शासन व्यवस्थाअनुसार स्वास्थ्य, शिक्षा आदिका अधिर्चनाहरूको चित्रण कथामा छ ।

आधार

कथामा सामन्त तथा पुजीपति वर्गले निम्न वर्गका आधारभूत हक अधिकारलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राखेर पुँजीकै आधार निर्माण गरी शोषण गरेको कुरा कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । जनता र फासिस्ट तथा अधिनायकवादीहरूको राष्ट्रको परिभाषा नै बेग्लै भएको भन्दै कथामा यस्ता फासिस्टहरूले आफ्नै इच्छाअनुसारको राज्यसत्ता निर्माण गरी जनताहरूलाई केवल पाल्तु नोकरका रूपमा मात्र हेर्ने गरेको भाव सम्प्रेषण गरिएको छ ।

पुँजीपति वर्गको नियन्त्रण

कथामा पुँजीपति वर्गले सर्वहारा वर्गका मानिसहरूलाई सामान्य आधारभूत अधिकार पनि नदिएर आफ्नो नियन्त्रणमा राखेको कुरा कथामा व्यक्त भएको छ । यस्ता शासक वर्गका सामन्तवादी चिन्तनलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

फासिस्टहरूले राष्ट्रको नाउँमा एउटा बढेमानको पल्टने बुट देखाएको छ हामीलाई बुझ्नु भो...? मलाई लाग्छ, त्यो स्टिल बुटको छायामुनि बाँचिरहेका छौं, असुरक्षित, आतङ्कित कुनै पनि समय त्यो पल्टने बुट घ्याच्न हामीमाथि पेलिन सक्छ, हो कि होइन भन्नुस् त ? (पृ. ४१)

प्रस्तुत कथांशमा सामन्तहरूले जनताहरूमाथि गरेको अमानवीय व्यवहारलाई अभिव्यक्त गर्दै आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने त पुरै जाओस् स्वास्थ्य सुरक्षा पनि प्राप्त गर्न नसकेको र शासककै पक्षबाट बुटको प्रहार सहन परेको विवश अवस्था यहाँ प्रकट भएको छ । नेपालको ऐतिहासिक विषयलाई आधार बनाई सिर्जना गरिएको यस कथामा वि.सं. २०३५/३६ सालतिरको राजनीतिक घटनाक्रम र राज्यसत्ता विरुद्ध उठेको जनआवाजलाई कथाले समेटेको छ । सामन्तहरूले आफ्नो अधिपत्य कायम राख्न र सदा सत्तामा रहिरहन निर्माण गरेको आधार र सङ्घर्षलाई यहाँ व्यक्त गरिएको छ । अधिनायकवादीहरूले राष्ट्र र राष्ट्रियताको नाम लिएर जनताहरूमाथि अन्याय र अत्याचार गर्दै शोषण

गरिएको कुरा कथामा मुखरित भएको छ । यस्तो विभेदपूर्ण र शोषणमुखी राज्यव्यवस्थाका विरुद्धमा विद्यार्थीहरू आवाज उठाउँदै विद्रोह गर्न तयार भएका छन् भने राज्य पक्ष आफूले खडा गरेको आधार डगमगाउन नदिन जुनसुकै किसिमको व्यवहार गर्न पनि पछि नपरेको आशय यहाँ प्रकटित छ ।

हात उचालेर झण्डै नारा लगाउने मुद्रामा कराइरहेछ र उसको आवाज छेउछाउभरि चर्किरहेछ, पुलिसको बदमासी हो नि, बिरामी भएर सुतिरहेका विद्यार्थीहरूलाई सुद्धा झ्यालबाट टिपेर फालिदिएपछि मान्छे के हेरेर बस्छ ? मान्छे के सँधै मुखमा बुभो हालेर बस्ने जात हो भन्ठानेको यस सरकारले ? कि मरिन्छ कि मारिन्छ । (पृ. ४२)

प्रस्तुत कथांशमा फासिष्टहरूको अत्याचार र अमानवीय व्यवहारबाट जनसमाजमा उत्पन्न भएको आक्रोशलाई व्यक्त गरिएको छ । आफ्नो शक्तिलाई यथावत् राखिरहन सामन्ती सत्ताले जनताहरूलाई सोभै आक्रमण गरेको छ भने क्रूर र मानवताहीन व्यवहार गर्दै सुतिरहेका विद्यार्थीहरूलाई टिपेर झ्यालबाटै बाहिर फालिदिएको छ । पुलिस भनेको राज्य पक्षकै कर्मचारी भएकाले उसले गरेका व्यवहार राज्यसँग जोडिन जाने तथा राज्यको आदेशलाई उसले पालना गर्ने भएकाले पुलिसका क्रियाकलापमार्फत राज्यको निरङ्कुश शासनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तो आधार निर्माण गरेका पुँजीवादीहरूको विरुद्धमा सचेत नागरिक तथा विद्यार्थी युवाहरू जागरूक भएर एक हुँदै आवाज उठाएका छन् भने यस्तो विभेदपूर्ण समाजको आधारलाई भत्काएर नयाँ समाज निर्माण गर्न उनीहरू प्रतिबद्ध भएर लागेको भाव यहाँ अभिव्यञ्जित भएको छ ।

कथामा सामन्ती सत्ताका कारण पढ्ने लेख्ने र आफ्नो भविष्यको रेखा कोर्ने समयको बालकको दयनीय अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ । अधिनायकवादीहरूले जनताका हक अधिकारप्रति थोरै पनि चासो नदिएको र बालबालिकाहरू सडकमै खेलेर दिन बिताइरहेका अवस्थालाई प्रतिनिधि रूपमा यसरी देखाइएको छ :

यस्तैमा परबाट तीनचार वर्षको ठिटो आफूभन्दा ठूलो पाइग्रा सकी नसकी गुडाउँदै विद्यार्थीको छेउमा आइपुग्ल । गर्मीले पाकेर उसको अनुहार रातो अम्बाको गुदी जस्तै भएको छ र कानपट्टि पसिनाको धारा छुटिरहेको छ ।

युवक सोध्छ, “ए बाबु ! तिमीले भात खायो ?”

बालक सहजसँग भन्छ, “बाल त घरमा छैनन् ।”..

बालक निर्बोध आँखाहरूले हेर्छ । उसलाई थाहै छैन उसको बा कहाँ गयो कहाँ । ऊ त बिहान उठेदेखि यही पाइग्रा गुडाएर हिँडेको छ । (पृ. ४२)

पुँजीपतिवर्गले यस्तो शक्ति निर्माण गरेको छ जहाँ मानिसहरू आफ्ना बालबालिकालाई समेत ध्यान दिन पाउँदैनन् र पुँजीपतिकै अधीनमा रहेर काम गर्दा गर्दा जीवन बितेको थाहै पाउँदैनन् । कथामा स्टिल कारखानामा काम गर्ने श्रमिकको छोरो बेवारिसे तरिकाले सडकमा खेल्दै हिँडेको छ भने उसलाई उसका अभिभावकले ध्यान दिन सकेको छैनन् । बालकलाई आफ्ना बाबुआमा कता छन् ? के गर्दै छन् ? भन्ने कुराको समेत अतोपत्तो छैन । ऊ बिहानदेखि खेलनमै व्यस्त छ । यहाँ जनताका खाने, बस्ने तथा स्वास्थ्य शिक्षा जस्ता आधारभूत आवश्यकतालाई पनि सामन्ती राज्यले कुनै वास्ता गरेको छैन केवल आफ्नो शक्ति तथा आधार सिर्जनामा मात्र केन्द्रित भइरहेको अवस्थालाई अभिव्यक्त गरिएको छ ।

आज त बाटोमा जुलुस भेटेको थिएँ त्यो केटो भोकै थियो नत्र जान्थेँ त्यतै । सुर त चढिसकेको थियो । यस्तो विधि हेलचक्याइँ खपेर छोरी जन्माएकी त्यो आइमाईले बिर्सन सक्ती र ? एक म बिर्सन सकुँला र ? अन्तमा “पापको घँटो त फुटिसकेछ दाइ” भन्दै उसले कतै अज्ञात दिशातिर सङ्केत गरेको थियो । (पृ.४४)

जनतामाथि अत्याचारको पराकाष्ठा गर्दै आएको शासक वर्गहरूप्रति सङ्घर्ष गर्न विद्यार्थीहरू जुरमुराइसकेको कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको छ । विद्यार्थीहरू मात्र नभएर श्रमिक वर्गहरू पनि उनीहरूलाई सहयोग गर्न तत्पर भएका छन् । सुत्केरी व्यथा लागेर अस्पताल लगेको आफ्नी श्रीमतीलाई डाक्टरहरूले कुनै वास्ता नगरेपछि आक्रोशित भएको श्रमिकले संवेदनाविहीन राज्यका विरुद्धमा आवाज उठाउन र विद्यार्थीहरूलाई सकेको सहयोग गर्न तयार भएको अवस्था कथामा देखाइएको छ । जनताहरूमा छाएको निराशा, आक्रोश तथा अति नै पीडित भएर बाँच्नुपरेको विवश स्थितिलाई देखाउँदै कथाकारले पापको घँटो फुटेछ भन्ने प्रसङ्गमार्फत सचेत विद्यार्थीहरूले सामन्ती सत्ताका विरुद्धमा आन्दोलन गर्न थालेको र त्यसबाट पुँजीपति वर्गले सर्वहारा जनतामाथि गरेको अत्याचारको अन्त्य हुने आशावादी विचार व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

पुँजीपतिहरूले श्रमिकहरूको शोषण गरी आफ्नो शक्तिको कसरी प्रयोग भन्ने कुरा कथामा यसरी देखाइएको छ :

एक सयजना सुत्केरीको सुविधा एउटै विशिष्ट सुत्केरीले क्वाप्ल्याक्क खाई दिएपछि अन्यायको पराकाष्ठा कहाँ पुगेछ यसै थाहा हुन्छ । यति मात्र हो र एक लाखले खाने भाग एउटैले भ्याएको देखिँदै छ यहाँ । (पृ.४४)

कथामा एक इमानदार श्रमिकको श्रीमती सुत्केरी हुन नसक्दा कुनै उपचार पाएकी छैन भने एक उच्च वर्गीय शासककी श्रीमती सुत्केरी हुँदा अस्पतालका सबै डाक्टर र कर्मचारी नै त्यता मात्र खटिएको प्रसङ्गबाट अत्याचारको चरम अवस्थालाई व्यक्त गरिएको छ । यहाँ एउटा सामन्त वर्गकी सुत्केरीले समान्यतः एक सयजनाको सेवा सुविधा लिएको अवस्था प्रस्तुत छ भने एक लाखले खाने भाग एउटैले खाएको भन्ने सन्दर्भले सामन्तहरूले उपभोग गर्ने सुख सुविधालाई देखाइएको छ । तर निम्न तथा सर्वहारा वर्गका मानिसहरूले कुनै पनि सेवा प्राप्त गर्न सकेका छैनन् र सुत्केरी हुन नसक्दा ज्यानकै माया मारेको अवस्था यहाँ प्रकटित छ । यसरी कथामा सामन्त सत्ताले आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग गरेको र त्यसको विरुद्धमा चेतनशील युवाहरू लागिपरेको आशय प्रस्तुत गरिएको छ ।

कथामा पुँजीपति वर्गले आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग गर्दै श्रमिक वर्गहरूलाई शोषण गरेर आधार सिर्जना गरेको कुरा व्यक्त गरिएको छ भने त्यस्तो आधार सदैव कायम राख्न जस्तोसुकै घृणित व्यवहार गर्न पनि पछि नपरेको अवस्था कथामा विभिन्न विभेदयुक्त प्रसङ्गले पुष्टि गरेको छ । शासकहरूले आफ्नो अस्तित्व जोगाइरहन जुन बेला जे पनि गर्न सक्छन् भने जनताहरूलाई अमानवीय व्यवहार गर्दै फन्दामा पारेर आफ्नो वशमा पार्न खोज्छन् भन्ने भाव कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यसैगरी फासिष्टहरूले निर्माण गरेको ऋर आधारलाई भत्काएर समतामूलक समाज निर्माण गर्न सचेत युवाहरू लागिपरेको अवस्थालाई प्रस्तुत गरेर प्रगतिशील भाव विस्तार गरिएको देखिन्छ ।

अधिरचना

‘सम्बन्ध’ कथामा पुँजीलाई आफ्नो वशमा पारेर शक्तिको आधार तयार गरी सर्वहारा वर्गहरूलाई शोषण गरेर अधिरचनाको निर्माण गरिएको छ । पुँजीपतिहरूले राज्यको सम्पूर्ण शक्ति आफ्नो हातमा केन्द्रित गरेर त्यसबाट अधिरचना निर्माण गरी सोहीअनुरूप राज्य सञ्चालन गर्ने गर्दछन् र राज्यलाई आफ्नो अनुकूलको बनाउँछन् । यसो

गर्दा निम्न वर्गीय नागरिकहरू तथा श्रमिकहरू शोषणमा पर्छन् । यस्तो शोषणयुक्त समाजमा संवेदना, मानवता, समानता जस्ता पक्षहरू लोप हुन्छन्, जसले समाजमा विभेदको अन्त्य हुन सक्दैन । कथामा विभिन्न क्षेत्रमा निर्माण भएको अधिचरनालाई व्यक्त गरिएको छ भने त्यसका विरुद्धमा युवाहरू सक्रिय रूपमा लागेको सङ्केत पनि यहाँ गरिएको छ । मूलतः यस कथामा शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रमा निर्माण भएको अधिचरनालाई व्यक्त गरिएको छ ।

शिक्षामा अधिचरना

पुँजीपतिहरूको आधिक्यता रहेको समयमा शिक्षा केवल पुँजीपतिहरूका लागि मात्र अनुकूल हुने गर्दथ्यो । आफ्ना बालबच्चाहरूलाई उचित स्थानमा उचित शिक्षादीक्षा दिन्थे भने निम्न वर्गका तथा सर्वहारा जनताहरूका बालबालिका शिक्षा आर्जबाट वञ्चित हुन्थे । यस्तो विभेदपूर्ण अवस्थालाई कथामा यसरी देखाइएको छ :

यस्तैमा परबाट तीनचार वर्षको ठिटो आफूभन्दा ठूलो पाइग्रा सकी नसकी गुडाउँदै विद्यार्थीको छेउमा आइपुग्छ । ... धनीको छोरो भए कि त यतिखेर नर्सरीमा हुन्थ्यो कि सुरक्षित ठाउँमा हुन्थ्यो । गरिबको छोरो मृत्युलाई चुनौती दिएर यस्तो चल्ती सडकमा दौडी हिँड्छ भोकै, धुलोले धरमधुस । (पृ. ४२)

कथामा श्रमिकको छोरो पढ्नपर्ने उमेरमा सडकमा आफूभन्दा ठूलो पाइग्रा गुडाउँदै खेलेर बसिरहेको प्रसङ्गले श्रमिकका बालबच्चा पढ्ने अधिकारबाट वञ्चित रहेको अवस्था देखाइ पुँजीपतिहरूले निर्माण गरेको शिक्षासम्बन्धी अधिचरनालाई व्यक्त गरिएको छ । खानपान र स्वास्थ्यलाई समेत राम्रो हेरविचार गर्न नसकेको श्रमिकका लागि पढाउने कुरा टाढाको विषय बन्न पुगेको देखिन्छ भने राज्यसत्ताले शिक्षालाई आफ्नो कमजोरी थाहा पाउने साधनका रूपमा लिएर जनतालाई निरक्षर नै राखिरहेर आफ्नो आधारलाई यथावत् राख्न खोजेको भाव कथामा व्यञ्जित छ । धनीको छोरो भए नर्सरीमा हुन्थ्यो भन्ने प्रसङ्गले शिक्षा धनी वर्गका लागि मात्र अनुकूल भएको परिस्थितिलाई व्यक्त गरिएको छ ।

पुँजीपतिहरूले निर्माण गरेको अधिचरनालाई भत्काउन विद्यार्थीहरू नै सक्रिय भएर लागेका छन् । उनीहरूले आफ्नो सहज रूपमा पढ्न पाउने अधिकारको सहज रूपमा सदुपयोग गर्न पाएको भए पक्कै विद्रोह गर्ने थिएनन् भन्ने कुरा कथाले बुझाएको छ । पुँजीवादी संरचनाले सिर्जना गरेको शिक्षासम्बन्धी विभेदपूर्ण अधिचरनाको मारमा परेका विद्यार्थीहरूले सामाजिक विभेदका लागि आवाज उठाएका छन् ।

दोस्रो विद्यार्थी त्यही हूलमा मिसिइसकेको छ । कसिएका मुठीहरू उचाल्दै सबै आफ्ना-आफ्ना जल्दाबल्दा विचारहरू पोख्छन् र एउटा सानो जुलुस जस्तो भएर एकातिर लाग्छन् । पहिलो विद्यार्थी पनि आफ्नो कोठाबाट भरेर सडकमा आइपुग्छ । (पृ. ४२)

यसरी कथामा विद्यार्थीहरू सामूहिक रूपमा एक भएर पुँजीवादीहरूले सिर्जना गरेको अधिचरनालाई भत्काउँदै समानताको आवाज गुञ्जाउन तत्पर रहेको देखिन्छ । विद्यार्थीहरू आफ्नो बुलन्द आवाजसहित जुलुस बनाएर आन्दोलनमा उत्रिएको घटनाले शिक्षा क्षेत्रको असन्तुष्टिलाई देखाएको छ भने विद्यार्थीहरू समानताका लागि लडिरहेका छन् भन्ने भाव व्यक्त गरेको छ ।

कथामा पुँजीवादीहरूको शिक्षा क्षेत्रमा रहेको एकलौटि अधिचरनालाई देखाउँदै त्यसलाई सचेत युवाहरूले परिमार्जन गर्न सङ्घर्ष गरिरहेको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । धनी वर्गले आफ्ना सन्तानलाई उपयुक्त स्थानमा पुऱ्याई शिक्षा

दिने निम्न वर्गका मानिसहरू यसबाट पूर्ण रूपमा वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था व्यक्त गर्दै कथामा शिक्षा क्षेत्रमा स्थापित अधिरचना देखाइएको छ ।

स्वास्थ्यमा अधिरचना

‘सम्बन्ध’ कथामा स्वास्थ्य क्षेत्रमा पुँजीपति वर्गको मात्र पहुँच रहेको अवस्था देखाउँदै सर्वहारा निम्न वर्गीय मानिसहरूले भोग्नुपरेको समस्यामार्फत स्वास्थ्य क्षेत्रमा स्थापित अधिरचनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । सामन्ती शासकहरूले जनताहरूको स्वास्थ्यमा कुनै चासो नदिएको र आफ्ना पक्ष तथा आफ्नै वर्गका मानिसमा मात्र स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराएको विभेदयुक्त अवस्था कथामा व्यक्त गरिएको छ ।

कथाको श्रमिक पात्रले आफ्नी गर्भवती श्रीमती सुत्केरी हुन नसक्दा अस्पताल पुऱ्याएको छ भने त्यहाँ उसले कुनै पनि उपचार नपाएर थप मानसिक पीडा बोध गर्नुपरेको छ । यस अवस्थालाई कथामा यसरी देखाइएको छ :

अस्पतालमा असाध्यै दुःख पाइयो दाइ । म त कहिले बिर्सिन्नँ । गरिबकी स्वास्नी अस्तिदेखि डाक्टर देखाउन पनि पाइएन, भ्याइएन पनि । पाठेघरमा बच्चा अलिक अप्ठ्यारो बसेको छ अस्तिदेखि के हेरेर बसिस् भनी भर्ना गराउँदा नै डाक्टरनीले गाली गरेर आधामरो बनाइदिई । (पृ. ४३)

प्रस्तुत कथांशमा शासक वर्गले स्वास्थ्य क्षेत्रमा स्थापना गरेको अधिरचनालाई चित्रण गरिएको छ । श्रीमतीलाई सुत्केरी व्यथा लागेर अस्पताल पुऱ्याएको श्रमिकले समयमा उपचार गराउन पाएको छैन भने डाक्टरसँग भेट हुँदा उसको अपाच्य वचनले अधमरो बन्नपुगेको छ । गरिबकी स्वास्नी अस्तिदेखि डाक्टर देखाउन पनि पाइएन भन्ने प्रसङ्गले स्वास्थ्यमा रहेको विभेदलाई सङ्केत गरेको देखिन्छ । समस्यालाई समाधान गर्नतर्फ ध्यान नदिई डाक्टरनीले आफ्नो अहम् प्रस्तुत गरेर वर्गीय विभेद देखाएकी छन् । आफ्नो श्रीमतीलाई उपचार गराउन आउँदा पनि सत्ताधारीद्वारा तुच्छ व्यवहार सहनुपरेको छ भने श्रीमतीको ज्यान नै माया मारुनुपरेको दयनीय अवस्थामार्फत स्वास्थ्य क्षेत्रमा पुँजीपति वर्गले सिर्जना गरेको अधिरचना प्रकट भएको छ ।

बाबा त्यसको बिजोग त मैले हेर्ने सकिनँ मुटु फुटेर आउला जस्तो भयो । बल्लतल्ल बच्चा पाउने ठाउँमा लगेर फालिदियो । त्यसपछि कता हो कता । ए मेरी आइमाईलाई कस्तो भयो भन्छु, सोध्छु, कसैले भन्ने होइन, कसैले सुन्ने होइन, कसैले देख्ने पनि होइन । (पृ. ४३)

यसरी कथामा गरिबको आवाजको कुनै मूल्य नभएको अवस्था प्रकट गरिएको छ भने उसको वेदनाको चिच्याहटलाई पनि कसैले वास्ता गरेको छैन । काम नलामे निर्जीव वस्तुलाई जस्तो व्यवहार यहाँ प्रसव वेदनाले छट्पटिएकी महिलामाथि गरिएको छ, उसको श्रीमान कुनै सिप नलागेर लाचार बन्न विवश भएको छ । ए मेरी आइमाईलाई कस्तो भयो भन्छु, सोध्छु, कसैले भन्ने होइन भन्ने सन्दर्भबाट उसको चित्कारलाई कसैले मतलब नगरेको अवस्था व्यक्त गरिएको छ । यसरी कथामा निम्न वर्गीय मानिस जसको कुनै राजनीतिक शक्ति र पहुँच छैन ऊ अस्पतालमा भएर, डाक्टर निकट भएर पनि उपचार नपाएर मृत्युको मुखको पुन परेको लज्जास्पद परिस्थितिलाई अभिव्यक्त गरिएको छ । शक्ति र सत्ता हुनेको मात्र जीवन रहन्छ भन्ठान्ने अधिनायकवादी अधिरचनालाई यहाँ व्यञ्जित गरिएको छ । त्यसैगरी कथामा पुँजीवादी वर्गको विभेदलाई चित्रण गर्दै पुँजीपति समाजकी महिला सुत्केरी हुन अस्पताल जाँदा उसले पाउको सुविधा र सुरक्षालाई यसरी देखाइएको छ :

ठुला मान्छेको एउटा सुत्केरी ल्याएको रहेछ सारा डाक्टरनी तिहीं, सारा नर्सनीहरू तिहीं, दाइ के भन्नुहुन्छ, च्यामेनीलाई शुद्ध हात जोडेर बिन्ती बिसाएँ लौ न मेरी आइमाईलाई पनि एकपल्ट हेरिदिनु पन्यो भनैँ । केही सिप नलागेपछि म त त्यही सिमेन्टमा बसेर रुन थालें । (पृ. ४३)

प्रस्तुत कथाशमा शासन सत्तामा रहेका मानिसले कसरी सबै सेवा सुविधा उपभोग गर्छन् र सामन्ती सोच चिन्तनको विकासलाई जोड दिइरहन्छन् भन्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । ठुला मान्छेको सुत्केरी अस्पतालमा ल्याउँदा सबै डाक्टरहरू तिनकै पछि लागेका छन् भने श्रमिकको सुत्केरीको बच्चा कोल्टे हुँदासमेत कसैले वास्ता गरेको छैन । ठुला मानिसको बिरामी भन्नेबित्तिकै सबै डाक्टर, कर्मचारी त्यतै हुत्तिनुले पुँजीपतिहरूले सिर्जना गरेको अधिरचनालाई प्रस्तुत गरेको छ जहाँ अरू सामान्य मानिसहरू कुनै मूल्य नै नरहेको र भगवान् भरोसा भनेर विलौना गर्नुसिवाय अन्य उपाय नभएको अवस्था यहाँ प्रकटित छ । वास्तवमा कथामा पुँजीवादी सोच चिन्तनले मानवता नै मारेर शक्ति र सत्ता नै सर्वोच्च रहेको अधिरचना व्यक्त गरेको छ ।

डाक्टरको कुनै सहायता नपाएको र घरको भन्दा पनि बढी अस्पतालमा पीडाको अनुभूति गर्न परेको अवस्थालाई कथामा व्यक्त गरिएको छ । माया मारेकी श्रीमती जीवित भएकी मात्र नभएर छोरी नै जन्माएकी भन्ने खबर सुन्दा श्रमिक श्रीमान् हर्षले भावविह्वल हुन पुगेको छ । त्यस्तै श्रीमतीले पनि अस्पतालमा भन्नु बढी पीडाको भोग्नु परेको कुरालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पुन्टेका बा खानसम्म सास्ती खाएँ, डाक्टरनी हेर्न आइनन् । घरे बसेको भए पनि हुने रहेछ, आफै त पाउन पन्यो । दाइ जुनीभरी भारी बोकेकी आइमाईको त ज्यान ज्याद्रो हुँदो रहेछ, धन्न मरिन । कालसँग खेलेर आई । (पृ. ४३)

उपर्युक्त कथाशमा सुत्केरी हुन नसकेर शारीरिक मात्र नभएर डाक्टरहरूको अमानवीय व्यवहारबाट मानसिक पीडा भोग्न विवश भएकी एक नारी सकुशल बच्चा जन्माएको अवस्था देखाइएको छ । पुँजीवादीहरूले भेदभाव गरेर ठुलाठालुलाई मात्र स्वास्थ्यमा उचित स्याहार सम्भार गरे पनि भारी बोकेर प्राकृतिक रूपमा नै स्वस्थ रहन सकेकी श्रमिक महिलाले सफल रूपमा बच्चा जन्माउन सकेकी छन् तर सामन्तीहरूको व्यवहारका कारण उसलाई अस्पताल आएर कुनै सहजता भएको छैन । यसरी कथामा उच्च वर्गीय समाजले स्वास्थ्य क्षेत्रमा निर्माण गरेको एकाधिकारपूर्ण अधिरचनालाई व्यक्त गरिएको छ ।

निष्कर्ष

पारिजातद्वारा लिखित 'सम्बन्ध' कथामा सामन्तवादी चिन्तन प्रस्तुत गर्दै पुँजीपति वर्गले निर्माण गरेको शक्तिलाई आधारका रूपमा व्यक्त गरिएको छ भने त्यही पुँजीले निर्माण गरेको शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रको अधिरचनालाई व्यक्त गरिएको छ । शिक्षा आर्जनको पहुँच उच्च तथा सामन्त वर्गमा मात्र सीमित भएको छ । निम्न वर्गीय परिवारमा मानिसलाई शिक्षाभन्दा पनि गास, बासकै समस्या भएर तिनै सामन्तका सामु भुकेर श्रममा मात्र खटिरहनु परेको अवस्था व्यक्त गर्दै शिक्षा क्षेत्रमा स्थापित भएको अधिरचना प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी उच्च वर्गका मानिसहरूले स्वास्थ्य क्षेत्रमा पनि त्यसैगरी आफ्नो मात्र हैकम चल्ने अधिरचना सिर्जना गरेको कुरा कथामा अभिव्यञ्जित छ । उच्च वर्गीय एक महिलाले सयौँ बिरामीहरूका लागि पुने स्वास्थ्य सेवा उपभोग गरेको देखाएर कथामा स्वास्थ्य क्षेत्रमा स्थापित अधिरचना प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तो विभेदयुक्त आधार र अधिरचनाको अन्त्य गरी समानताको

अवस्था सिर्जना गर्न सचेत विद्यार्थीहरू र सहयोगीका रूपमा श्रमिकहरू एकताबद्ध रूपमा समाज परिवर्तनमा लाग्नुपर्ने र समानताको नयाँ आधार स्थापन गर्नुपर्ने विचार कथामा अभिव्यञ्जित भएको छ। समग्रमा आर्थिक आधार कमजोर भएका निम्न वर्गीय श्रमजीवी जनताहरू आर्थिक आधार सब भएका उच्च वर्गीय पुँजीपति शासक वर्गबाट निर्माण गरिएका सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक अधिरचनाबाट अन्याय, अत्याचार, उत्पीडन, चिथोमिचो र विभेदमा परेको अवस्था ‘सम्बन्ध’ कथाले देखाएको छ र यो कथालेखन कालको समाज व्यवस्थाको वास्तविक चित्रका रूपमा स्थापित भएको निचोड प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- एङ्गोल्स, फेडरिख (सन् १९६९). *परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति*. (अनु.राजेन्द्र मास्के). काठमाडौँ : प्रगति प्रकाशन।
- गौतम, कृष्ण (२०७५). *माक्सवाददेखि उत्तरमाक्सवादसम्म*. काठमाडौँ : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स।
- चापागाई, निनु (२०६८). *दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०५७), *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद*, ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- बोगटी, रामबहादुर (२०६०), ‘समाजपरक समालोचना’. *कुञ्जिनी*. ११ (८), पृ.११५।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). *माक्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- पारिजात (सन् २०१७), सम्बन्ध, पारिजातका प्रतिनिधि कथाहरू (सम्पा-इन्फादा पूर्ण), काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- पौडेल, हिममाया (सन् २०२४), ‘थैले खत्रीको इतिहास कथामा वर्ग सङ्घर्षका सन्दर्भहरू’ एएमसी जर्नल, ५(१), पृ.१५१-१६१।
- भट्टराई, रमेश (२०७७). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन।
- लामिछाने, शारदादेवी (सन् २०२४). ‘ऋषिराज बरालका उपन्यासमा वर्गीय चेतना’. *कङ्कनेसन*. ६ (१), पृ. २६९-२८०।